

KENESBOY ALLAMBERGENOV

филология илимлериниң докторы, профессор

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ “ҚЫРЫҚ ҚЫЗ”ДЫ ҮЙРЕНИЎДИҢ АЙЫРЫМ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация: Мақолада қарақалпақ халқ достони “Қирқ қыз” достонининг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланишида индивидуал ижод сохиби жиров-шоирларнинг достон яратишдаги ижодий аңғаналари кенг таҳлил қилиниб, шу асосда “Қирик қыз” – бошқа халқларда ўхшаши йўқ миллий қарақалпақ халқ достони, деган хулосага келинади.

Калит сўзлар: қахрамонлик достон, достон генезиси, “Аёллар подшолиги ҳақида эртак”, “Гулойим” эртаги, аңғанавий ва яқка муаллифлик ижодиёт, достон яратиш аңғаналари, достондаги миллийлик белгилари: миллий тил, миллий ҳудуд, миллий руҳий тузилиш, миллий аңғана, миллийликни кўрсатувчи ижтимоий-иқтисодий турмуш тарзи, бошқа қўшни халқлар билан бўлган тарихий-маданий алоқалар, миллийликнинг тавсифланишида миллий жиров-шоирларнинг ижодий ўрни, “Қирик қыз”, бошқа халқларда аналог-ўхшаши йўқ миллий достон.

Аннотация: В статье говорится о происхождении каракалпакского народного дастана “Кырык кыз”, как одного из уникальных дастанов. Данное утверждение возникло после изучения происхождения, развития и эволюции дастана в творчествах индивидуальных жирауах, которые изучены на основе стиля и основных принципов представления дастанов.

Ключевые слова: героический дастан (эпос), генезис дастана, “Сказка о женском царстве”, сказка “Гулайым”, принципы создания коллективных и индивидуально авторских форм дастана, национальные атрибуты в дастане: национальный язык, национальная территория, национальный психологический склад, принципы традиции творения дастанов, национальный показатель социально-экономического образа жизни, историко-национальные связи соседствующих государств, творческий вклад жирауов в создании дастанов, “Кырык кыз”, – народный дастан, который не имеет аналогов у других нации.

Annotation: The presentation presents the origin of “Kyryk kiz/Fourty gilrs” dastan, as an unique national folk masterpiece of Karakalpak people. This claim came after analysis of origin, development and evolution of dastan by individual authors and dzhiraw’s presenting style were investigated widely based on above mentioned principles.

Key words: heroic epic poem, epic genesis of dastan, “Womanizing country” fairytale, “Gu-layim” fairytale, social and solo masterpiece, principles of dastan (epic-poem) creating, national attributes of dastan: national language, regional territory, national psychological image, national traditions, national life-style, relationship with neighboring countries, contribution of dzhiraw in national dastan presenting, “kyryk kiz/Fourty girls” -unique dastan of Karakalpak folk.

“Қырық қыз” дәстаны қахарманлық мотивтің жыр етилиуі бойынша “Алпамыс”, “Едиге” сыяқлы қахарманлық, тарийхый-қахарманлық дәстанларға мәлім дәрежеде уас болып келсе де, өзинің бир қатар басқа сыпатлы белгилери менен бул дәстанлардан түпкиликли парқ етип турады. Бул парық, биринши гезекте, дәстанның хәм жәмәәтлик қыялдың, хәм, соның менен бир ўақытта “фольклор шығармаларының жекке талантлы адамлар тәрәпинен дөрелиўиниң өзгеше бир көриниси” [4] екенлиги менен көзге тасланады.

Хақыйқатына келгенде, “Қырық қыз” дәстаны, қаншелли жекке дөретиўшилиқ қыялдың жемисинен туўған болса да, “шын мәнисиндеги халықлық, жетилискен фольклорлық дөретпе” [4].

Дурыс, жоқарыда атап өткенимиздей, дәстан мазмунында жекке дөретиўши қыялының күши айқын көзге тасланады, онда жекке мотивлерден гөре жәмийетлик, халықлық мотивлердің үстин турыўы, халық күшине сүйенген қахарманлар образының реалистлик планда жасалыўы, массалық қахарманлықтың берилиўи, сўўретленген ўақыяларда миллий турмыс тәризи хәм тарийхый шынлықтың излериниң айқын көзге таслануўы, дәстан сюжетинде гөне мифлик мотивлердің дерлик ушыраспаўы, дәстүрлик халық эпосына тән мифлик, гиперболалық сўўретлеўлерден бир қанша қашық турыўы, реалистлик сўўретлеўлердің басымлығы, дәстан қурылысының ески қахарманлық дәстанлардағы қара сөз бенен қосық араласып келетуғын формадан узақласып, тек ғана жыр қосық қатарларынан ибарат болып келиўи – бул дәстанда сөзсиз жеке авторлық ҳуқыққа ийе индивидуаль дөретиўши жыраў – шайырдың қолы бар екенлигинен дәрек береді.

Дәстандағы усы сыпатлы белгилер соңғы ўақытлары бир қатар фольклоршылар менен әдебиат тарийхшыларына жаңа ой жуўмақларын жасаўға, жәмәәтлик творчество нызамлылықларын жаңаша көзқараста үйрениўге кең мүмкиншиликлер туўдырып берип отыр. Мәселен, көрнекли фольклорист Қ.Мақсетов өзиниң Қурбанбай жыраўдың 120 жыллығына бағышланған “Пикирди өзгерткен уллы жыраў хаққында” деген мақаласында [4] Қурбанбай жыраўдың “Қырық қыз” дәстанын қайта дөретиўдеги жекке дөретиўшилиқ үлесин көрсетип берийи арқалы фольклорда индивидуальлық творчествоның ҳүким сүрийи мәселесин хәр тәрәплеме сөз етсе, белгили әдебиат тарийхшысы С.Баҳадырова “Жийен жыраў хәм Гүлайым ертеги хаққында” [1:75-77] деген мақаласында Жийен жыраўдың “Қырық қыз” дәстанын дөретиўде усы дәстанның негизи болған “Гүлайым” ертегин шайырлық устаханасында қалай қайта ислеп шыққанлығы мысалы менен қарақалпақ эпосшыларында бул жекке дөретиўшилиқ дәстүрдің, яғный, шайыр-жыраўлар тәрәпинен дәстан дөретиў дәстүриниң сағалары Жийен жыраў заманынан берли орын алып киятырғанлығын дәлиллеўге умтылады.

Дәстандағы жекке дөретиўшилиқ дәстүрдің, яғный шайыр-жыраўдың дәстан дөретиў дәстүриниң, анығырағы жәмәәтлик творчестводағы жекке авторлық қолтаңбаның үлесин дәстанда реалистлик сюжеттик мотивлер менен реалистлик образлардың кең орын алыўы да дәлиллеп турады.

Деген менен, шайыр-жыраўлар дәстанды дөретерде бурыннан киятырған жол – фольклорлық реализмнен пухта пайдаланған. Себеби, дәстан дөретиў дәстүри түркий халықлар фольклорында әйем заманлардан берли өмир сүрип киятырған турақлы эпикалық қубылыс болып табылады. Буны “Оғузнама”, “Қорқыт ата” жырларының сюжеттик мотивлериниң көпшилиги түркий халықлар мәмлекетшилигин дүзген белгили қағанлар, беклер хаққындағы аңыз-әңгимелер, ертеклер, мифлер, тарийхый жырлар болғанлығы, “Алпамыс” дәстанының сюжеттик негизин “Қорқыт ата жырлары”ндағы “Бәмси-Байрақ” тарийхый аңызы қурағанлығы мысалларынан айқын көрийге болады [2:529]. Оның үстине, түркий халықлар

дәстан дөретиўшилигиниң тарийхына сер салып қарасак, мәлим бир ўақытларда үлкен дәстан, жырлардың аңыз-әпсана, ертекке айланған фактлерин де көриўге болады. Мәселен, IX-XI әсирде Сыр бойында жыр-дәстан формасында дөреген “Қорқыт ата жырлары”ның XV әсирде Кавказдағы түркий халықлар арасында әдебий айланысқа ендирилип, прозалық формада қайта хатқа түсирилиўи факти усындай пикирдин дәлили [3:16;13; 115-121].

Бирак, жоқарыда атап өткенимиздей, дәстаншылық, жыраўшылық өнери толысқан бир дәўирлерде айырым талантлы жыршылар, дәстаншылар бурыннан киятырған әпсанаўий, ертеклик, аңызлық сюжетлер негизинде жаңа дәстанлар пайда етиўди де дәстүр тутқан. Қарақалпақ жыраўшылық өнеринде бул кубылыс айрықша Жийен жыраў, Қурбанбай жыраў, Қыяс жыраў репертуарларында айқын көзге тасланады.

М.К.Нурмухамедов миф, ертеке, аңыз-әңгимелер тийкарында дәстан дөретиў дәстүриниң көпшилик Орта Азия халықлары фольклорына ортақ екенлигин атап өтип, “Шәрьяр” дәстанының сюжетин батыс-шығыста кең тарқалған алтын хәм гүмис айдарлы бала ҳаққын-дағы ертеке пенен байланыстырады[5:29-32].

“Қырық қыз” дәстаны да, мине, усындай дәстүрлер тийкарында яғный Орта Азия халықларының фольклорындағы дәстан дөретиў дәстүрлериниң шәртлерине сай тайын ертеклик, аңызлық сюжети тийкарында пайда болған. Көпшилик фольклоршылар менен әдебиятшылар, тарийхшылар “Қырық қыз” дәстанына негиз болған бул сюжетти сак-массажет дәўирлери ҳаққында дөрелген “Хаяллар патшалығы ҳаққында” ертеке деп шамаласа, С.Баҳадырова бул мәселеге өзгеше қатнас жасап, дәстанның сюжетлик негизин кураған дәслепки баслама – “Гүлайым” ертеги болғанлығын айтады [1:76-77].

Бул пикирге биз де қосыламыз. Бирак, және қайталап айтып өтетуғын бир нәрсе – “Қырық қыз” дәстаны ески фольклорлық дәстан дөретиў дәстүринде фольклорлық реализм усылында дөресе де, онда жекке дөретиўшиниң қолтаңбасы, яғный жекке дөретиўшиниң атқарыўшылық хәм, соның менен бирге, дөретиўшилик үлеси мәлим дәрежеде сезилип турады.

Мәселеге усы көзқарастан қатнас жасайтуғын болсақ, “Қырық қыз” дәстаны, ҳақыйкатында да, Жийен жыраў заманларынан берли өмир сүрип киятырған шайыр-жыраўлар дөретиўшилигиниң үлкен жемиси, анығырағында, дәслеп Жийен жыраў дөретиўшилигинде пайда болып, соң улыўма халықлық, жәмәәтлик мийрасқа айланып кеткен индивидуаль дөретиўшиликтиң жәмәәтлик дөретиўшиликке айланып кеткен синтезлик қуйылма кубылысының көриниси. Себеби, бул сөз хәм саз-жыр шеберлери халық эпосының мәзи ғана жырлаўшысы, атқарыўшысы болып қоймай, оның қайта дөретиўшиси де болып табылады. Халық эпосына жекке талантлы дөретиўшиниң араласыўы болса бурыннан киятырған қахарманлық дәстанларға жаңадан жаңа сыпатларды енгизген, нәтийжеде идеялық-көркемлик дәрежеси оғада жоқары, формалық жаңалықларға ийе, реалистлик сыпаты терең қахарманлық дәстанлардың ең бийик шоққысы – “Қырық қыз” дүньяға келген.

Бирак, бул пикир “Қырық қыз” дәстанының халықлық жәмәәтлик эпос екенлигин ҳасла бийкарламайды, керисинше коллективлик эпостың дөрелиўинде шайыр-жыраўлардың дөретиўшилик үлесиниң қаншелли екенлигин белгилеп береді. Себеби, шайыр-жыраў бул дәстанды қайта дөретиўде, ямаса дәслепки рет дөреткенде қаншелли дөретиўшилик қыял күшин, жекке авторлық талантын, сүўретлеў усыллары шеберлигин жумсағаны менен, көп әсирлик халық эпикалық поэзия дәстүрлерин, дөретпе халық арасына таралып, атқарылғанлығында, бул жекке авторлық белгилерди де өз бойына қосып алып, улыўма халықлық дәстан дөретиў ынамлылықларына бойсындырып алған, яғный даралық дөретиўшилик принциптери үстинен жәмәәтлик дөретиўшиликке тән сыпатлар үстемлигин орнатқан.

Оның үстине, шайыр-жыраў дәстан сюжетинде жаңа реалистлик сыпат берерде, бурыннан киятырған жол – түркий халықлар эпикалық дөретиўшилигинде кеңнен тарқалған

дәстан дөретиў дәстүрлеринен пухта пайдаланған. Дәстанның ерте дәўирлерден баслап, Жийен жыраў заманларында да қайта дөрелип, қайта жаңғырып, гә даралық, гә жәмәәтлик түс алып отырылыўының тийкарғы себеби, мине, усында.

XX әсирге келип Қурбанбай жыраў Жийен жыраў қолланған бул дәстан дөретиў дәстүрин өзи жырлаған “Қырық қыз” дәстанының мысалында қайта жанартқан. Солай етип, “Қырық қыз”дың ҳеш бир вариантқа усамайтуғын оригинал бир варианты – Қурбанбай жыраў вариантын келтирип шығарған.

Бул фактлер, яғный дәстанда жыр етилетуғын ўақыялардың ерте дәўирлер менен бирге, айрықша XVI-XVIII әсирлерге туўра келетуғынлығы, дәстанның түркий халықларға тән дәстан дөретиў дәстүри тийкарында келип шыққанлығы, қосық қурылысының халықлық жыр формасында болып келиўи, халықлық саз әспабы қобыз тийкарында атқарылыўы, дәслепки дөретиўши жыршыларының бири XVIII әсирдеги қарақалпақ поэзиясының көрнекли ўәкили шайыр Жийен жыраў болыўы, онын дәстанды “Түлайым” ертеги тийкарында қайта байытқанлығы, дәстанды XX әсирдеги соңғы жырлаўшылардың бири Қурбанбай жыраў болыўы, оның импровизациялық шайырлық таланты дәстанға пүткиллей жаңа түс, жаңа мазмун бергенлиги бизге бул дәстан бойынша төмендегидей жуўмақлар жасаўға да кең мүмкиншилик береді:

1. “Қырық қыз” дәстаны басқа түркий халықлар эпосшылығында ҳеш қандай аналогы жоқ, қарақалпақлардан басқа халықларда миллий версияларына ийе емес өзінше оригинал, тәнхә қарақалпақ халқының эпик миллий көркем мийрасы болып табылады.

2. “Қырық қыз” дәстаны ерте дәўирлерде-ақ халық тәрәпинен дөретилген, XVIII әсирде Жийен жыраў тәрәпинен және де жетилистирилген, оннан кейин де халық жыршылары тәрәпинен дөретиўшилиқ усылда хәр тәрәплеме байып раўажланған, XX әсирде Қыяс, айрықша Қурбанбай жыраўдың дөретиўшилиқ фантазиясы менен өзиниң идеялық-көркемлик дәрежесиниң ең бийик дүньялық шоққысына көтерилген хәм жәмәәтлик, хәм жекке авторлық ҳуқықтағы дөретиўши шайыр-жыраўлардың көркем қыялының ең әжайып туўындысы.

Әдебиятлар

1. Баҳадырова С. Жийен-жыраў хәм “Түлайым” ертеги ҳаққында. // “Әмиўдәрәя”. – 1991, №4 75-77-б.

2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -Ленинград: “Наука” Л.О., 1974. – С. 529.

3. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1989. 16-б, Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны “Қырық қыз”. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1962. 13-б, Бекбаўлов О. Шымбайлы қатыкулақ кемпир хәм Ассириялы қаҳарман Самирамида патша ҳаққында.// “Әмиўдәрәя”. -1991, №9 –Б. 115-121.

4. Мақсетов Қ. Пикирди өзгерткен уллы жыраў ҳаққында. /“Еркин Қарақалпақстан”, 18-август 1993, №97.

5. Нурмухамедов М.К. Пушкинниң ертеклері хәм Орта Азия халықларының фольклоры. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1987. 29-32-б.